ePublishing

ΕΘΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗΣ
EKT NATIONAL DOCUMENTATION CENTRE

Κείμενα Παιδείας

Αρ. 10 (2025)

Η Παιδαγωγική Φρενέ ως όχημα βελτίωσης του παιδαγωγικού κλίματος της τάξης

ΜΑΡΙΑ ΤΣΟΓΚΑ

doi: 10.12681/keimena-paideias.40716

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΤΣΟΓΚΑ Μ. (2025). Η Παιδαγωγική Φρενέ ως όχημα βελτίωσης του παιδαγωγικού κλίματος της τάξης. *Κείμενα Παιδείας*, (10), 15–25. https://doi.org/10.12681/keimena-paideias.40716

Η Παιδαγωγική Φρενέ ως όχημα βελτίωσης του παιδαγωγικού κλίματος της τάξης

Τσόγκα Μαρία
Εκπαιδευτικός ΠΕ70, MSc
mariatsoga1@gmail.com

Περίληψη

Το άρθρο εξετάζει την παιδαγωγική του Σελεστέν Φρενέ ως μια καινοτόμο προσέγγιση που βελτιώνει το παιδαγωγικό κλίμα, ενισχύοντας τη συνεργασία, τη δημοκρατία και την ενεργό συμμετοχή των μαθητών. Μέσα από τεχνικές όπως το ελεύθερο κείμενο, το τυπογραφείο, το κουτί παραπόνων και τα συμβούλια τάξης, προάγεται η ελεύθερη έκφραση, η κριτική σκέψη και η συλλογική λήψη αποφάσεων. Ο εκπαιδευτικός λειτουργεί ως διευκολυντής της μάθησης, δημιουργώντας ένα περιβάλλον εμπιστοσύνης και επικοινωνίας, όπου οι μαθητές συμμετέχουν ισότιμα και αναλαμβάνουν πρωτοβουλίες. Παράλληλα, η έρευνα στη μαθησιακή διαδικασία ενισχύει την αυτοπεποίθηση και την ενσωμάτωση όλων των μαθητών. Συμπερασματικά, η παιδαγωγική Φρενέ αποτελεί μια αποτελεσματική εναλλακτική για ένα συμπεριληπτικό, συνεργατικό και δημιουργικό σχολικό περιβάλλον.

© 2025, Τσόγκα Μαρία

Λέξεις κλειδιά: Παιδαγωγική Φρενέ, δημοκρατική εκπαίδευση, συνεργατική μάθηση, παιδαγωγικό κλίμα, ενεργή συμμετοχή
Key words: Freinet pedagogy, democratic education, cooperative learning, pedagogical climate, active participation

Εισαγωγή

Τα τελευταία χρόνια, οι εκπαιδευτικοί αντιμετωπίζουμε ολοένα και μεγαλύτερες προκλήσεις στη διαχείριση του κλίματος της τάξης. Η οικονομική κρίση, οι επιπτώσεις της πανδημίας, οι ραγδαίες κοινωνικές αλλαγές και η συνεχώς αυξανόμενη επιρροή της τεχνολογίας επηρεάζουν βαθιά τη σχολική ζωή. Το άγχος, η ανασφάλεια, η αδιαφορία και η διάσπαση προσοχής στους μαθητές, σε συνδυασμό με την πολυπολιτισμικότητα και τις αυξημένες ανάγκες διαφοροποίησης, καθιστούν πιο απαιτητική από ποτέ την ανάγκη για τη δημιουργία ενός θετικού παιδαγωγικού κλίματος.

Η σημασία ενός τέτοιου κλίματος είναι καθοριστική, καθώς συνδέεται άμεσα με τη βελτίωση της μαθησιακής διαδικασίας. Ένα θετικό περιβάλλον ενθαρρύνει την ενεργό συμμετοχή, την περιέργεια και την κριτική σκέψη των μαθητών, ενώ παράλληλα προάγει την εμπιστοσύνη, τη συνεργασία και τον αμοιβαίο σεβασμό στις σχέσεις μεταξύ μαθητών και δασκάλων (Μπαμπάλης, 2012· Τριλιανός, 2013). Επιπλέον, υποστηρίζει τον εκπαιδευτικό στην αντιμετώπιση των καθημερινών προκλήσεων μέσα στην τάξη, είτε αυτές αφορούν τη συμπεριφορά των μαθητών είτε τη στάση τους απέναντι στο μάθημα και τις σχολικές δραστηριότητες. Παράλληλα, ένα ασφαλές και υποστηρικτικό σχολικό περιβάλλον ενδυναμώνει τους μαθητές, τους βοηθά να αισθάνονται προστατευμένοι και τους

ενθαρρύνει να εκφράσουν τα συναισθήματά τους και τη δημιουργικότητά τους (Hamre & Pianta, 2001).

Ωστόσο, οι προκλήσεις που προκύπτουν από τα σύγχρονα κοινωνικά προβλήματα – όπως η σχολική βία, η παραβατικότητα, ο αυξανόμενος ανταγωνισμός και η σχολική διαρροή (Μακρή-Μπότσαρη, 2007) – απαιτούν μια νέα παιδαγωγική προσέγγιση. Το παραδοσιακό εκπαιδευτικό σύστημα δυσκολεύεται να ανταποκριθεί στις ανάγκες της εποχής, δημιουργώντας την επιτακτική ανάγκη για ένα σχολείο ανοιχτό και συνεργατικό, ένα σχολείο-κοινότητα. Σε ένα τέτοιο σχολικό περιβάλλον, η ελευθερία, η δημοκρατία, η αλληλεγγύη, η ισότητα και ο σεβασμός στη διαφορετικότητα δεν διδάσκονται απλώς ως έννοιες, αλλά βιώνονται καθημερινά, διαμορφώνοντας μαθητές με κριτική σκέψη και κοινωνική συνείδηση.

Σε αυτό το πλαίσιο, προσεγγίσεις όπως η παιδαγωγική του Σελεστέν Φρενέ, η θεσμική και η κριτική παιδαγωγική, προσφέρουν μια εναλλακτική πρόταση. Αυτές οι προσεγγίσεις δίνουν έμφαση στην αυτονομία και τη δημιουργικότητα των μαθητών, στην ελεύθερη έκφραση, στην επικοινωνία και στη συνεργασία, δημιουργώντας ένα σχολείο που δεν περιορίζεται στη μετάδοση γνώσεων, αλλά διαμορφώνει ενεργούς και χειραφετημένους πολίτες (Λάχλου, Μπαλτάς & Καρακατσάνη, 2017).

Στον βαθμό λοιπόν που η εκπαιδευτική αλλαγή φαντάζει ως επιτακτική, καθίσταται προφανές ότι η δημιουργία ενός θετικού παιδαγωγικού κλίματος δεν αποτελεί πολυτέλεια, αλλά βασική προϋπόθεση για ένα σχολείο που προετοιμάζει τους μαθητές για τις απαιτήσεις του σύγχρονου κόσμου.

Κεφάλαιο 1: Η Παιδαγωγική Φρενέ ως Απάντηση στις Προκλήσεις του Σύγχρονου Σχολείου

Στην προσπάθειά μας να δημιουργήσουμε ένα θετικό παιδαγωγικό κλίμα στην τάξη, συχνά ερχόμαστε αντιμέτωποι με σημαντικά εμπόδια: Το αναλυτικό και ωρολόγιο πρόγραμμα, αντί να εξυπηρετούν τις παιδαγωγικές ανάγκες των μαθητών, συχνά επιβάλλουν ένα άκαμπτο πλαίσιο που δυσκολεύει την εφαρμογή δημιουργικών και συμμετοχικών μεθόδων διδασκαλίας. Επιπλέον, η σταδιακή «γυμνασιοποίηση» του δημοτικού σχολείου – δηλαδή η μεταφορά διδακτικών προσεγγίσεων που βασίζονται στην αποστήθιση και την αυστηρή οργάνωση της γνώσης, χωρίς παιδαγωγικό προσανατολισμό – υπονομεύει την αυθόρμητη μάθηση και την ελεύθερη έκφραση των μαθητών.

Μπροστά σε αυτά τα εμπόδια, η αναζήτηση εναλλακτικών παιδαγωγικών προσεγγίσεων καθίσταται αναγκαία. Χρειαζόμαστε μεθόδους και τεχνικές που να ενισχύουν τη συνεργασία, να προάγουν τη δημιουργική έκφραση και να καλλιεργούν ένα περιβάλλον δημοκρατίας και σεβασμού μέσα στην τάξη. Στην εν λόγω αναζήτηση, πολλοί εκπαιδευτικοί στρέφονται προς την παιδαγωγική του Σελεστέν Φρενέ· μια εκπαιδευτική φιλοσοφία που δίνει προτεραιότητα στη βιωματική μάθηση και την ενεργό συμμετοχή των μαθητών (Συλλογικό έργο ICEM, 2017).

1.1 Η Παιδαγωγική Φρενέ: Ιστορικό και Θεμελιώδεις Αρχές

Η συγκεκριμένη παιδαγωγική αναπτύχθηκε από τον Γάλλο εκπαιδευτικό Σελεστέν Φρενέ στις αρχές του 20ού αιώνα ως αντίδραση στις αυστηρά δομημένες διδακτικές πρακτικές της εποχής του. Ο Φρενέ, επηρεασμένος από τα ρεύματα της Νέας Αγωγής και τους θεωρητικούς της μεταρρυθμιστικής παιδαγωγικής, όπως οι Georg Kerschensteiner, John Dewey και Hermann Lietz, επιδίωξε να δημιουργήσει ένα σχολικό περιβάλλον όπου η μάθηση δεν θα βασίζεται στην αποστήθιση, αλλά στην εμπειρία και τη δράση των μαθητών (Santaella, 2016).

Βασική αρχή της παιδαγωγικής του ήταν η ελευθερία στη μάθηση. Ο Φρενέ υποστήριζε ότι η εκπαίδευση πρέπει να προσαρμόζεται στις ανάγκες των παιδιών και όχι το αντίστροφο. Αντί να λειτουργεί ως ένας μηχανισμός επιβολής γνώσεων, το σχολείο όφειλε να αποτελεί έναν ζωντανό οργανισμό, όπου οι μαθητές αναπτύσσουν την προσωπικότητά τους μέσα από τη συνεργασία και τη συμμετοχή σε συλλογικές δραστηριότητες (Freinet, 1977).

Μια από τις σημαντικότερες καινοτομίες του Φρενέ ήταν η εισαγωγή της αυτοδιοίκησης στην τάξη. Οι μαθητές συμμετείχαν ενεργά στη λήψη αποφάσεων, αναπτύσσοντας αίσθημα ευθύνης και δημοκρατικής συνείδησης. Επιπλέον, ο ίδιος θεωρούσε ότι η μάθηση έπρεπε να είναι βιωματική και συνδεδεμένη με την πραγματική ζωή, ώστε να αποκτά ουσιαστικό νόημα για τους μαθητές (Piaton, 1974).

1.2 Η Παιδαγωγική Φρενέ και το Κλίμα της Τάξης

Ένα θετικό παιδαγωγικό κλίμα χαρακτηρίζεται από αμοιβαίο σεβασμό, εμπιστοσύνη, δημιουργικότητα και αίσθημα ασφάλειας. Η παιδαγωγική Φρενέ συμβάλλει καθοριστικά στη διαμόρφωση ενός τέτοιου περιβάλλοντος, καθώς:

- **Ενισχύει τη συνεργασία**: Η ομαδική εργασία και οι συλλογικές δραστηριότητες βοηθούν τους μαθητές να μάθουν να ακούνε διαφορετικές απόψεις, να εργάζονται από κοινού και να αναπτύσσουν δεξιότητες επικοινωνίας, ενδυναμώνοντας το αίσθημα της κοινότητας και του αλληλοσεβασμού.

- **Προάγει τη δημοκρατία και την αυτονομία**: Η συμμετοχή των μαθητών στη λήψη αποφάσεων καλλιεργεί την υπευθυνότητα και τη δικαιοσύνη, βοηθώντας τους να αναπτύξουν κριτική σκέψη και δεξιότητες διαχείρισης των διαπροσωπικών τους σχέσεων (Μπαδικιάν, 2017).

- **Ενθαρρύνει την ελεύθερη έκφραση**: Μέσα από δημιουργικές δραστηριότητες, όπως η γραφή, η τέχνη και η μουσική, οι μαθητές εκφράζουν τα συναισθήματά τους, μειώνουν το άγχος και αναπτύσσουν την αυτοπεποίθησή τους.

- **Συνδέει τη γνώση με την πραγματική ζωή**: Οι βιωματικές δραστηριότητες που βασίζονται σε πραγματικά προβλήματα καθιστούν τη μάθηση πιο ενδιαφέρουσα και ουσιαστική, αυξάνοντας την εμπλοκή και την αυτονομία των μαθητών.

- **Μετασχηματίζει τον ρόλο του εκπαιδευτικού**: Ο δάσκαλος, αντί να λειτουργεί ως αυθεντία που μεταδίδει γνώσεις, αναλαμβάνει τον ρόλο του εμψυχωτή, προσαρμόζοντας τη διδασκαλία στις ανάγκες κάθε μαθητή και ενθαρρύνοντας την ενεργό συμμετοχή του στη μαθησιακή διαδικασία (Καρακατσάνη, Καριώτογλου & Μαρκαντές, 2016).

Η παιδαγωγική Φρενέ, λοιπόν, αποτελεί μια ολιστική προσέγγιση που δεν αφορά μόνο τη διδασκαλία, αλλά και τη συνολική λειτουργία του σχολείου. Στηρίζεται στη θεμελιώδη πεποίθηση ότι η εκπαίδευση δεν πρέπει να αποκόπτεται από την κοινωνική πραγματικότητα, αλλά να ενσωματώνει τις ανάγκες και τις εμπειρίες των μαθητών, προετοιμάζοντάς τους για έναν κόσμο όπου η κριτική σκέψη, η συνεργασία και η δημιουργικότητα είναι αναπόσπαστα στοιχεία της κοινωνικής ζωής.

Συνεπώς, η εφαρμογή της παιδαγωγικής Φρενέ μπορεί να αποτελέσει ουσιαστική απάντηση στις σύγχρονες προκλήσεις του σχολείου, μετασχηματίζοντας το παιδαγωγικό κλίμα και προσφέροντας

στους μαθητές ένα πλαίσιο μάθησης που βασίζεται στη συνεργασία, τη συμμετοχή και την εμπιστοσύνη.

Κεφάλαιο 2: Τεχνικές και Μέθοδοι της Παιδαγωγικής Φρενέ

Η παιδαγωγική του Σελεστέν Φρενέ επιδιώκει τη δημιουργία ενός εκπαιδευτικού περιβάλλοντος όπου κυριαρχούν η συνεργασία, η ελευθερία και η αυτονομία, σύμφωνα με τη «Χάρτα του Μοντέρνου Σχολείου». Στόχος της είναι η ανάπτυξη μαθητών με υπευθυνότητα, κριτική σκέψη και δημιουργικότητα. Οι εκπαιδευτικοί που υιοθετούν αυτή την προσέγγιση εφαρμόζουν διάφορες τεχνικές, οι οποίες στοχεύουν στην ανανέωση του ρόλου του σχολείου και στην προαγωγή της συμμετοχικής και βιωματικής μάθησης. Ειδικότερα, η παιδαγωγική Φρενέ εστιάζει στην ένταξη όλων των μαθητών, δίνοντας έμφαση στην υποστήριξη εκείνων που αντιμετωπίζουν δυσκολίες και τείνουν να αποκλείονται από το συμβατικό σχολικό σύστημα (Λάχλου, 2015).

2.1 Οι Βασικές Αρχές των Μεθόδων Φρενέ

Η ελεύθερη έκφραση και η επικοινωνία μεταξύ των μαθητών είναι κεντρικά στοιχεία της παιδαγωγικής Φρενέ. Η ενεργητική συμμετοχή των μαθητών στη μάθηση και την έρευνα επιτυγχάνεται μέσω μιας φυσικής, επαγωγικής διαδικασίας, όπου η γνώση δεν μεταδίδεται από τον εκπαιδευτικό, αλλά ανακαλύπτεται από τους μαθητές μέσα από την προσωπική εμπειρία. Αυτή η διαδικασία γίνεται κυρίως μέσω της γραφής, της ανάγνωσης και της δημιουργίας πρωτότυπων κειμένων, τα οποία λαμβάνουν δημόσια αναγνώριση και διάχυση μέσω των «μικρών βιβλίων», της σχολικής εφημερίδας και άλλων εκδόσεων της τάξης (Λάχλου, 2015).

Μια από τις βασικές παιδαγωγικές τεχνικές του Φρενέ είναι ο **πειραματικός ψηλαφισμός**, μια διαδικασία απόκτησης γνώσης μέσω της δοκιμής, του λάθους και της ανακάλυψης. Οι μαθητές μαθαίνουν βιωματικά, ακολουθώντας τα προσωπικά τους ενδιαφέροντα, γεγονός που ενισχύει τη φυσική τους περιέργεια και την εσωτερική τους κινητοποίηση (Λάχλου, 2015).

Επιπλέον, η σύνδεση του σχολείου με την κοινότητα αποτελεί θεμελιώδη αρχή της παιδαγωγικής Φρενέ. Οι μαθητές ενθαρρύνονται να συμμετέχουν σε δράσεις που επηρεάζουν τον δημόσιο χώρο, καλλιεργώντας έτσι την κοινωνική τους συνείδηση και την αίσθηση της συλλογικής ευθύνης. Παράλληλα, η λειτουργία του **συμβουλίου της τάξης** προσφέρει στους μαθητές τη δυνατότητα να συζητούν, να λαμβάνουν αποφάσεις και να επιλύουν διαφωνίες με δημοκρατικό τρόπο, αναπτύσσοντας έτσι δεξιότητες διαλόγου και συνεργασίας (Λάχλου, 2015).

2.2 Εφαρμογές και Τεχνικές στην Τάξη

Η εφαρμογή της παιδαγωγικής Φρενέ μπορεί να περιλαμβάνει διάφορες τεχνικές – που αποσκοπούν στη δημιουργικότητα, τη μαθησιακή αυτονομία και τη συνεργασία μεταξύ των μαθητών – όπως οι κάτωθι:

- **Εφημερίδα της τάξης**: Οι μαθητές γράφουν άρθρα - είτε ατομικά είτε ομαδικά - για θέματα που τους ενδιαφέρουν. Η εν λόγω γραφή δύναται να προσλάβει τον χαρακτήρα μαθητικής εφημερίδας που καλλιεργεί τη γραπτή έκφραση, τη δημιουργικότητα και την κριτική σκέψη, ενώ παράλληλα προάγει την υπευθυνότητα και την ομαδικότητα. Η κοινοποίηση και διάδοση αυτή των κειμένων ενισχύει την αυτοπεποίθηση των μαθητών και την αίσθηση ότι η φωνή τους έχει αξία.

- **«Τι νέα;»**: Πρόκειται για μια δραστηριότητα όπου οι μαθητές έχουν την ευκαιρία να μοιραστούν προσωπικά νέα, σκέψεις ή εμπειρίες. Αυτή η πρακτική συμβάλλει στην ενίσχυση των κοινωνικών δεσμών μεταξύ των μαθητών, προάγει την ενεργή ακρόαση και καλλιεργεί τη δεξιότητα της προφορικής αφήγησης.
- **Έρευνες**: Οι μαθητές αναλαμβάνουν ατομικά ή ομαδικά ερευνητικά projects πάνω σε θέματα που τους ενδιαφέρουν. Η έρευνα δεν περιορίζεται στα σχολικά εγχειρίδια, αλλά περιλαμβάνει συνεντεύξεις, επισκέψεις και συνεργασία με την κοινότητα. Με αυτόν τον τρόπο, οι μαθητές αναπτύσσουν ερευνητικές δεξιότητες και εξοικειώνονται με την κριτική ανάλυση της πληροφορίας.
- **Αλληλογραφία**: Οι μαθητές ανταλλάσσουν γράμματα, εφημερίδες, μικρά βιβλία ή κάρτες με συνομηλίκους από άλλες πόλεις ή χώρες. Αυτή η τεχνική ενισχύει τις γλωσσικές δεξιότητες, διευρύνει τους πολιτισμικούς ορίζοντες και δημιουργεί δεσμούς επικοινωνίας μεταξύ των παιδιών.
- **Συμβούλια τάξης**: Τα συμβούλια λειτουργούν ως δομές αυτοδιαχείρισης, όπου οι μαθητές συζητούν, λαμβάνουν αποφάσεις, επιλύουν συγκρούσεις και οργανώνουν δραστηριότητες. Ο ρόλος του εκπαιδευτικού είναι υποστηρικτικός, καθοδηγώντας τη διαδικασία χωρίς να επιβάλλει τη δική του άποψη.
- **Κινηματογράφος στην τάξη**: Η χρήση κινηματογραφικών ταινιών παιδαγωγικού ενδιαφέροντος ενισχύει τη βιωματική μάθηση, προάγει την κριτική σκέψη και καλλιεργεί την ενσυναίσθηση. Μέσα από τη συζήτηση και την ανάλυση ταινιών, οι μαθητές αποκτούν τη δυνατότητα να προσεγγίσουν κοινωνικά, ιστορικά και ηθικά ζητήματα με έναν τρόπο πιο άμεσο και συναισθηματικά εμπλουτισμένο.
- **Δανειστική βιβλιοθήκη τάξης**: Η λειτουργία της εν λόγω βιβλιοθήκης – που την ευθύνη της αναλαμβάνουν μαθητές οι οποίοι εναλλάσσονται - ενισχύει την υπευθυνότητα, την οργάνωση και την αγάπη για το διάβασμα. Επιπροσθέτως προωθεί τη συνεργασία και την αυτενέργεια, καθώς οι μαθητές εμπλέκονται ενεργά στη διαχείριση των βιβλίων (Λάχλου, 2015).

2.3 Μια εναλλακτική τεχνική το «Κουτί παραπόνων»

Μια τεχνική που λειτουργεί συμπληρωματικά με τα συμβούλια τάξης και ενισχύει τη φωνή των μαθητών είναι το **κουτί παραπόνων**. Το εν λόγω κουτί τοποθετείται σε ένα σταθερό σημείο μέσα στην τάξη, ενώ δίπλα του υπάρχουν μικρά χαρτάκια στα οποία οι μαθητές μπορούν να σημειώσουν οτιδήποτε τους απασχολεί ή τους προβληματίζει. Τα σημειώματα αυτά είναι πάντοτε υπογεγραμμένα, καθώς ανώνυμες αναφορές/καταγγελίες δεν γίνονται δεκτές, ενισχύοντας έτσι την υπευθυνότητα των μαθητών και αποτρέποντας καταχρήσεις της διαδικασίας.

Η τεχνική αυτή λειτουργεί ως μια βαλβίδα εκτόνωσης των εντάσεων που μπορεί να προκύπτουν μεταξύ των μαθητών, είτε στο πλαίσιο των διαλειμμάτων είτε σε άλλες δραστηριότητες της σχολικής ζωής. Παράλληλα, βοηθά τον εκπαιδευτικό να εντοπίσει συμπεριφορές ή ζητήματα που διαφορετικά θα περνούσαν απαρατήρητα.

Η αποτελεσματικότητα του κουτιού παραπόνων εξαρτάται από την τακτική σύγκληση των συμβουλίων τάξης, όπου συζητούνται τα σημειώματα. Αν τα συμβούλια καθυστερούν, η

εμπιστοσύνη των μαθητών στη διαδικασία κλονίζεται και τα ζητήματα χάνουν τον χαρακτήρα του επίκαιρου. Ένα εβδομαδιαίο συμβούλιο διασφαλίζει ότι οι διαφορές επιλύονται έγκαιρα, προτού μετατραπούν σε βαθύτερα προβλήματα που μπορεί να επηρεάσουν το κλίμα της τάξης.

Η ανάγνωση των σημειωμάτων στο συμβούλιο συνοδεύεται από τη διαβεβαίωση ότι όλα θα συζητηθούν, δίνοντας έτσι στους εμπλεκόμενους την ευκαιρία να εκφράσουν την άποψή τους και να επιλύσουν τυχόν παρεξηγήσεις. Η επανάληψη συγκεκριμένων παραπόνων μπορεί να καταδείξει την ανάγκη για συστηματική παρέμβαση, είτε για τη διαχείριση μιας προβληματικής συμπεριφοράς είτε για την προστασία μαθητών που ενδέχεται να στοχοποιούνται από τους συνομηλίκους τους. Καθώς η τάξη αποκτά πιο δημοκρατική λειτουργία, ο (αυξανόμενος ή μειούμενος) αριθμός των σημειωμάτων μπορεί να λειτουργήσει ως ένα βαρόμετρο της συναισθηματικής κατάστασης των μαθητών, προσφέροντας στον εκπαιδευτικό πολύτιμες πληροφορίες για το κλίμα της ομάδας (Τσόγκα, 2024).

2.4 Συνδυάζοντας τεχνικές

Το κουτί παραπόνων συνδυάζεται αρμονικά με την τεχνική **«Τι νέα;»** η οποία καθιστά δυνατό τον διαμοιρασμό σκέψεων, εμπειριών και συναισθημάτων. Κατά τη διάρκεια της δυνατότητας αυτής οι μαθητές μπορούν να διηγηθούν γεγονότα από την καθημερινότητά τους, να παρουσιάσουν αγαπημένα αντικείμενα ή να εκφράσουν τις απόψεις τους για την επικαιρότητα.

Η εν λόγω τεχνική βοηθά τους μαθητές να εξασκηθούν στον προφορικό λόγο, να μάθουν να εκφράζονται μπροστά σε κοινό και να συμμετέχουν ενεργά στην τάξη. Παράλληλα, ενισχύει τη μεταξύ τους επικοινωνία και συνεργασία, δημιουργώντας ένα πιο συμπαγές μαθητικό σύνολο. Η συζήτηση γύρω από προσωπικές εμπειρίες ή γεγονότα της επικαιρότητας επιτρέπει στους μαθητές να κατανοήσουν καλύτερα ο ένας τον άλλον και να καλλιεργήσουν την **ενσυναίσθηση**.

Συνδυάζοντας το **κουτί παραπόνων** και το **«Τι νέα;»**, ο εκπαιδευτικός αποκτά μια πληρέστερη εικόνα για τις σκέψεις, τις ανησυχίες και τα ενδιαφέροντα των εκπαιδευόμενων, συμβάλλοντας στη δημιουργία ενός περιβάλλοντος όπου όλα τα παιδιά νιώθουν ότι η φωνή τους ακούγεται.

Η τεχνική της **έρευνας** είναι ένα ακόμη εργαλείο που βρίσκεται στον πυρήνα της παιδαγωγικής Φρενέ όπου οι μαθητές δεν αντιμετωπίζονται ως παθητικοί αποδέκτες της γνώσης, αλλά ως ερευνητές, οι οποίοι διατυπώνουν ερωτήματα, συλλέγουν πληροφορίες, συνεργάζονται και εξάγουν συμπεράσματα.

Κεφάλαιο 3: Επί του … πρακτέου

Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα εφαρμογής των τεχνικών της Παιδαγωγικής Φρενέ με στόχο τη βελτίωση του παιδαγωγικού κλίματος παρουσιάζεται στην έρευνα που διεξήχθη στο πλαίσιο της διπλωματικής εργασίας «Αλλάζουμε το Κλίμα της Τάξης μιλώντας για την Κλιματική Αλλαγή: Μια Έρευνα Δράση Βασισμένη στην Παιδαγωγική Φρενέ» (Τσόγκα, 2024). Πρόκειται για μια έρευνα όπου η εν λόγω Παιδαγωγική χρησιμοποιήθηκε ως βασικός εκπαιδευτικός άξονας, σε συνδυασμό με ζητήματα περιβαλλοντικής εκπαίδευσης, ώστε να δημιουργηθεί ένα θετικό και συνεργατικό μαθησιακό περιβάλλον. Ο στόχος ήταν οι μαθητές να αισθανθούν ελεύθεροι να εκφραστούν, να συνεργαστούν και να αναπτύξουν κριτική σκέψη και κοινωνική υπευθυνότητα μέσα από βιωματικές δραστηριότητες που συνδέονται με την προστασία του περιβάλλοντος και την κλιματική αλλαγή. Η μέθοδος που ακολουθήθηκε ήταν η έρευνα δράσης, η οποία βασίζεται στη συνεχή παρατήρηση, την καταγραφή και τον αναστοχασμό. Μέσα από εργαστήρια, βιωματικές δραστηριότητες και

συλλογικές διαδικασίες, οι μαθητές ενεπλάκησαν ενεργά στη μάθηση, ανέλαβαν πρωτοβουλίες και συνειδητοποίησαν τη σημασία της συνεργασίας. Η ένταξη της περιβαλλοντικής θεματικής και η ενεργή συμμετοχή των μαθητών στις δραστηριότητες είχαν σημαντική επίδραση τόσο στη μαθησιακή διαδικασία όσο και στη δυναμική της τάξης. Οι μαθητές βίωσαν τη χαρά της δημιουργίας, ενίσχυσαν την αίσθηση του ανήκειν και ανέπτυξαν δεξιότητες ζωής μέσα από μια παιδαγωγική προσέγγιση που έθεσε τις ανάγκες και τα ενδιαφέροντά τους στο επίκεντρο. Παρακάτω, θα παρουσιαστούν συνοπτικά κάποιες δραστηριότητες που υλοποιήθηκαν, τα αποτελέσματά τους και η συμβολή τους στη διαμόρφωση ενός πιο θετικού παιδαγωγικού κλίματος στην τάξη.

Στην Παιδαγωγική Φρενέ, η **έρευνα** αποτελεί θεμελιώδες εργαλείο μάθησης, γνωστή ως «ψηλαφητή διερεύνηση» ή «φυσική μέθοδος μάθησης». Οι μαθητές ανακαλύπτουν τη γνώση μέσα από πειραματισμό, επιτόπιες έρευνες και συνεργατικά σχέδια εργασίας, ενισχύοντας την αυτενέργεια, την κριτική σκέψη και τη βιωματική μάθηση (Λάχλου, 2015). Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα εφαρμογής αυτής της τεχνικής, είναι η έρευνα με τίτλο **«Βρες κάποιον που…»**, στην οποία πρωταγωνίστησαν μαθητές της Ε ΄τάξης του Δημοτικού Σχολείου (Τσόγκα, 2024) προκειμένου να διερευνηθούν και να διαπιστωθούν οι γνώσεις, οι αντιλήψεις και οι στάσεις μαθητών του σχολείου γύρω από ζητήματα που άπτονται της κλιματικής αλλαγής. Οι ίδιοι οι μαθητές έγιναν για λίγο δημοσιογράφοι που κλήθηκαν να φέρουν εις πέρας μια μικρή έρευνα. Πιο συγκεκριμένα, το κάθε παιδί ανέλαβε ένα κεντρικό ερευνητικό θέμα - σχετιζόμενο με το περιβάλλον και την κλιματική αλλαγή - για το οποίο έπρεπε να βρει τρία παιδιά να του απαντήσουν σε τρία απλά υποερωτήματα. Στη συνέχεια, τα ευρήματα παρουσιάστηκαν στην ολομέλεια της τάξης, οδηγώντας σε συζήτηση και εξαγωγή συμπερασμάτων.

Πέρα από την περιβαλλοντική ευαισθητοποίηση, η διαδικασία αυτή προσέφερε στους μαθητές τη δυνατότητα να:

- **Καλλιεργήσουν την αυτοπεποίθησή τους**, καθώς ανέλαβαν ενεργό ρόλο στη σχολική κοινότητα.
- **Αναπτύξουν επικοινωνιακές δεξιότητες**, κάνοντας ερωτήσεις και αλληλεπιδρώντας με συνομηλίκους τους.
- **Εξασκηθούν στη συνεργασία**, μέσα από την ομαδική ανάλυση και παρουσίαση των ευρημάτων.
- **Συμπεριλάβουν όλους τους μαθητές στην ερευνητική διαδικασία**, δίνοντας ρόλο ακόμα και στους πιο αδύναμους μαθησιακά μαθητές.

Η έρευνα, λοιπόν, δεν αποτέλεσε μόνο ένα εργαλείο για τη συλλογή δεδομένων, αλλά και ένα μέσο κοινωνικής ένταξης, το οποίο βοήθησε στην ενίσχυση του παιδαγωγικού κλίματος της τάξης.

Μια ακόμα τεχνική που χρησιμοποιήθηκε στη συγκεκριμένη τάξη ήταν το **συμβούλιο/συνέλευση τάξης** η οποία συνάδει πλήρως με την Παιδαγωγική Φρενέ, καθώς ενσωματώνει τις βασικές αρχές της συμμετοχής, της συνεργασίας και της αυτενέργειας των μαθητών. Πιο συγκεκριμένα, στην αρχή της σχολικής χρονιάς η δασκάλα-ερευνήτρια και οι μαθητές/τριες συναποφάσισαν τη διεξαγωγή τακτικών συνελεύσεων τάξης. Χρειάστηκε να γίνει συζήτηση για να αντιληφθούν το περιεχόμενο και τη σημασία αυτής της διαδικασίας, ώστε να την υποστηρίξουν με τη συμπεριφορά και τη στάση τους καθ’ όλη τη διάρκεια της σχολικής χρονιάς. Η συνέλευση της

τάξης οργανώθηκε με βάση συγκεκριμένες αρχές που διευκόλυναν την επικοινωνία και την ισότιμη συμμετοχή των μαθητών. Τα θρανία μετακινούνταν στην άκρη και οι καρέκλες τοποθετούνταν σε κύκλο, ώστε να υπάρχει άμεση οπτική επαφή μεταξύ των παιδιών. Η διαδικασία πραγματοποιούνταν αρχικά κάθε εβδομάδα και στη συνέχεια κάθε δύο εβδομάδες, χρησιμοποιώντας την ώρα της Κ.Π.Α., γεγονός που ενίσχυσε την εμπιστοσύνη των μαθητών στη διαδικασία και την ασφάλεια ότι τα θέματα θα συζητούνταν και θα προσπαθούσαν να επιλυθούν. Τα θέματα της συνέλευσης προτείνονταν είτε εκ των προτέρων είτε κατά τη διάρκεια της συνάντησης, ενώ το «κουτί επικοινωνίας-παραπόνων» αποδείχθηκε ένα ιδιαίτερα χρήσιμο εργαλείο, καθώς έδωσε τη δυνατότητα στους μαθητές να εκφράζουν σκέψεις, ανησυχίες και προβληματισμούς. Όταν προέκυπταν ζητήματα που αφορούσαν περισσότερες τάξεις, πραγματοποιούνταν διευρυμένες συνελεύσεις με τη συμμετοχή μαθητών και εκπαιδευτικών από διαφορετικά τμήματα. Η διαδικασία αυτή εναρμονίστηκε με τις αρχές της Παιδαγωγικής Φρενέ, η οποία προωθεί τη συλλογική λήψη αποφάσεων και τη βιωματική μάθηση. Οι μαθητές είχαν την ευκαιρία να εκφραστούν ελεύθερα, να ακούσουν τις απόψεις των συμμαθητών τους και να συμβάλουν στη διαμόρφωση των κανόνων της σχολικής τους καθημερινότητας. Ως αποτέλεσμα, ενισχύθηκε το αίσθημα δικαιοσύνης και ισοτιμίας, αναπτύχθηκαν δεξιότητες συνεργασίας και επίλυσης συγκρούσεων, ενώ μειώθηκαν οι εντάσεις και ενισχύθηκε η συνοχή της ομάδας. Το παιδαγωγικό κλίμα της τάξης βελτιώθηκε αισθητά, καθώς οι μαθητές ένιωσαν ότι η γνώμη τους είχε αξία και ότι μπορούσαν να συνδιαμορφώνουν το σχολικό τους περιβάλλον.

Μια τρίτη τεχνική που χρησιμοποιήθηκε ήταν η **σχολική εφημερίδα** η οποία αξιοποιήθηκε ως εργαλείο ελεύθερης έκφρασης, συνεργασίας και αυτενέργειας των μαθητών. Σύμφωνα με τον Φρενέ, το εν λόγω έντυπο δίνει φωνή στους μαθητές, τους κινητοποιεί να γράψουν για όσα τους ενδιαφέρουν και τους καθιστά συν-δημιουργούς της σχολικής ζωής. Οι μαθητές που συμμετείχαν διαβουλεύτηκαν και έθεσαν το θέμα της έκδοσης εφημερίδας της τάξης. Καθώς ήδη τα εργαστήρια δεξιοτήτων που είχαν πραγματοποιηθεί για την κλιματική αλλαγή είχαν κεντρίσει το ενδιαφέρον τους, αποφασίστηκε η εφημερίδα τους να ασχολείται με ζητήματα που αφορούν το περιβάλλον και ο τίτλος της να είναι «**Αλλάζουμε εμείς, όχι το κλίμα**». Η διαδικασία επιλογής του τίτλου, του εξωφύλλου και των θεμάτων έγινε μέσα από τη συνέλευσή τους. Οι μαθητές/τριες έγραψαν άρθρα, κάποια ατομικά και κάποια σε συνεργασία, με θέματα που αφορούσαν τόσο την προστασία του περιβάλλοντος και των ζώων όσο και δικά τους ενδιαφέροντα. Η δημιουργία της εφημερίδας συνέβαλε σημαντικά στη βελτίωση του κλίματος της τάξης. Οι μαθητές ένιωσαν ότι η φωνή τους είχε αξία, εργάστηκαν συλλογικά για έναν κοινό σκοπό και ανέπτυξαν αίσθημα υπευθυνότητας. Παράλληλα, το ενδιαφέρον για περιβαλλοντικά ζητήματα ενισχύθηκε, καθώς οι ίδιοι ανέλαβαν την πρωτοβουλία να γράψουν άρθρα για την προστασία του περιβάλλοντος και των ζώων. Η θετική διάθεση και η συνεργατική ατμόσφαιρα που δημιουργήθηκε ενίσχυσε τις σχέσεις μεταξύ των μαθητών, ενώ η συμμετοχή τους στη διαδικασία ενδυνάμωσε την αίσθηση της ομαδικότητας και της συλλογικής προσπάθειας.

Επίσης, επιχειρώντας να αξιοποιηθεί η **βιωματική μάθηση** που προτάσσει η Παιδαγωγική Φρενέ, επιλέχθηκε η δράση της **κομποστοποίησης** προκειμένου τα παιδιά να αναπτύξουν υπευθυνότητα, περιβαλλοντική συνείδηση και συνεργατικό πνεύμα, και ταυτόχρονα να βιώσουν τη χαρά της δημιουργίας και της ενεργούς συμμετοχής. Το παράδειγμα της οργάνωσης ενός σχολικού προγράμματος κομποστοποίησης – την υλοποίηση του οποίου αποφάσισαν οι ίδιοι οι μαθητές – κατέδειξε ότι η συμμετοχική μάθηση ενδυναμώνει την αυτονομία των παιδιών, καλλιεργεί την αίσθηση του «ανήκειν» και βελτιώνει το παιδαγωγικό κλίμα. Με την εμφάνιση του κομποστοποιητή στην αυλή του σχολείου οι μαθητές είδαν τις ιδέες τους να υλοποιούνται, γεγονός που ενίσχυσε το

αίσθημα της αξίας και της αναγνώρισης μέσα στο σχολείο. Στη συνέχεια η ενημέρωσή τους από γεωπόνο για τη σωστή χρήση και λειτουργία του, δημιούργησε μια τάξη όπου η συνεργασία αντικατέστησε τον ανταγωνισμό και η πρωτοβουλία των μαθητών έγινε θεμέλιο της εκπαιδευτικής διαδικασίας, βοηθώντας έτσι και τη διαμόρφωση ενός θετικού και υποστηρικτικού μαθησιακού περιβάλλοντος.

Τέλος, με το ίδιο σκεπτικό της βιωματικής μάθησης, την οποία υποστηρίζει η Παιδαγωγική Φρενέ, επιλέχθηκε ως δραστηριότητα για τη βελτίωση του παιδαγωγικού κλίματος η επίσκεψη σε λίμνη και η **παρατήρηση πουλιών** με ειδικό τηλεσκόπιο. Σύμφωνα με τις αρχές της Παιδαγωγικής Φρενέ, η γνώση κατακτάται μέσω της άμεσης εμπειρίας και της ενεργούς συμμετοχής των μαθητών σε αυθεντικά μαθησιακά περιβάλλοντα. Η επίσκεψη σε ένα φυσικό τοπίο, όπως η λίμνη, επέτρεψε στους μαθητές να εμπλακούν σε διαδικασίες διερεύνησης, παρατήρησης και ανακάλυψης, ενισχύοντας έτσι την κριτική σκέψη και την επιστημονική προσέγγιση της γνώσης. Παράλληλα, η βιωματική αυτή δραστηριότητα συνέβαλε στη βελτίωση του παιδαγωγικού κλίματος της τάξης, καθώς οι μαθητές αλληλεπίδρασαν σε ένα λιγότερο αυστηρό και τυπικό περιβάλλον από αυτό της σχολικής αίθουσας. Μέσω της συνεργασίας στην παρατήρηση του οικοσυστήματος, της ανταλλαγής απόψεων και της κοινής εμπειρίας, ενισχύθηκε η συνοχή της ομάδας, καλλιεργήθηκε η αίσθηση του ανήκειν και αναπτύχθηκαν θετικές διαπροσωπικές σχέσεις

Κεφάλαιο 4: Ο Ρόλος του Εκπαιδευτικού

Για την εφαρμογή και αξιοποίηση των τεχνικών που περιγράψαμε πιο πάνω απαιτείται η παρουσία ενός εκπαιδευτικού που θα υπερβαίνει τα ειωθότα· δηλ. θα διαφοροποιείται σημαντικά από τον παραδοσιακό ρόλο του μεταδότη της γνώσης. Έτσι, αντί να λειτουργεί ως αυθεντία, ο δάσκαλος γίνεται εμψυχωτής, διευκολυντής και συνοδοιπόρος στη μαθησιακή πορεία των μαθητών. Πιο συγκεκριμένα καλείται να δημιουργήσει ένα περιβάλλον εμπιστοσύνης και ελευθερίας, όπου οι μαθητές αισθάνονται ασφαλείς να εκφραστούν, να συνεργαστούν και να ανακαλύψουν τη γνώση με τους δικούς τους ρυθμούς. Και τούτο διότι η παιδαγωγική Φρενέ, με τις ποικίλες τεχνικές και μεθόδους της, παρέχει ένα δυναμικό και ευέλικτο πλαίσιο που ενισχύει την ενεργό συμμετοχή των μαθητών, τη συνεργασία και την ανάπτυξη της κριτικής σκέψης. Εφαρμόζοντας αυτές τις μεθόδους, το σχολείο μετατρέπεται σε έναν χώρο ελεύθερης μάθησης, δημιουργικότητας και δημοκρατικού διαλόγου, προετοιμάζοντας τους μαθητές για μια ενεργή και υπεύθυνη κοινωνική ζωή (Λάχλου, Μπαλτάς & Καρακατσάνη, 2017).

Κεφάλαιο 5: Κριτική αποτίμηση – Συμπεράσματα

Η παιδαγωγική Φρενέ αποτελεί μια καινοτόμο και δημοκρατική μαθησιακή προσέγγιση, η οποία τοποθετεί τον μαθητή στο επίκεντρο της εκπαιδευτικής διαδικασίας. Εστιάζοντας στην αυτονομία, τη συνεργασία, την ελεύθερη έκφραση και την ενεργή συμμετοχή, η μέθοδος αυτή προάγει έναν κριτικά σκεπτόμενο και υπεύθυνο πολίτη, ενώ παράλληλα δημιουργεί ένα μαθησιακό περιβάλλον όπου κάθε παιδί μπορεί να ανακαλύψει και να αξιοποιήσει τις δυνατότητές του. Οι τεχνικές της, όπως το «κουτί παραπόνων», η «έρευνα» και οι «ελεύθερες εκφράσεις», παρέχουν στους μαθητές τη δυνατότητα να διαχειρίζονται τις διαπροσωπικές τους σχέσεις και να αισθάνονται ότι διαθέτουν ρόλο και λόγο στη μαθησιακή διαδικασία. Ο εκπαιδευτικός, αντί για αυθεντία, λειτουργεί ως εμψυχωτής, ενισχύοντας τη δημιουργικότητα και την αυτονομία των μαθητών. Οι συνεργατικές και βιωματικές

δραστηριότητες καλλιεργούν ένα περιβάλλον εμπιστοσύνης και διαλόγου, συμβάλλοντας στην ανάπτυξη μιας κουλτούρας αλληλοσεβασμού και ισοτιμίας στην τάξη.

Ωστόσο, παρά τα προφανή οφέλη, η εφαρμογή της παιδαγωγικής Φρενέ δεν είναι πάντα εύκολη στο σύγχρονο εκπαιδευτικό σύστημα. Οι αυστηρές δομές των αναλυτικών προγραμμάτων, η προσήλωση στις τυποποιημένες αξιολογήσεις και ο περιορισμένος χρόνος διδασκαλίας αποτελούν σημαντικές προκλήσεις. Επιπλέον, η επιτυχία της εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από την κατάρτιση και τη διάθεση του εκπαιδευτικού, ο οποίος καλείται να υιοθετήσει έναν διευκολυντικό ρόλο, ενισχύοντας τη μαθητική πρωτοβουλία και τη συνεργασία.

Μη παραβλέποντας τις παραπάνω δυσκολίες, η παιδαγωγική Φρενέ δύναται – κατά τη γνώμη μας – να αποτελέσει ένα αποτελεσματικό αντίδοτο (Λάχλου, Μπαλτάς & Καρακατσάνη, 2017) στις αδυναμίες των παραδοσιακών (όσο και των σύγχρονων) εκπαιδευτικών μοντέλων, ενσωματώνοντας πρακτικές που καλλιεργούν τη δημιουργικότητα, τη συναισθηματική νοημοσύνη και την κοινωνική υπευθυνότητα των παιδιών. Και τούτο διότι ζώντας σε έναν (μεταμοντέρνο) κόσμο που υποσκάπτει διαρκώς τα συλλογικά του υποστυλώματα – δηλ. έναν κόσμο μηδενικής (σχεδόν) συναντίληψης που θυσιάζει τις πανανθρώπινες αξίες στον βωμό ενός αδηφάγου Εγώ – χρειαζόμαστε απαραίτητα ένα παιδαγωγικό πρότυπο που θα ανακόψει την (καταστροφική) μορφωτική πορεία των μαθητών· δηλ. τη μετάβασή τους από την (ανθρωπιστική) γνώση στην (σολιψιστική) από-γνωση.

Βιβλιογραφία

Freinet, C. (1994). *The Modern School Movement: Origins and Development*. New York: Peter Lang.

Hamre, B. K., & Pianta, R. C. (2001). Early teacher-child relationships and the trajectory of children's school outcomes through eighth grade. *Child Development*, 72(2), 625-638. https://doi.org/10.1111/1467-8624.00301

Meirieu, P. (2004). *Pedagogical Invariants and Modern Education: The Influence of Freinet in Contemporary Schooling*. Paris: ESF Éditeur.

Piaton, G. (1974). *La pensée pédagogique de Célestin Freinet*. Toulouse: Privat.

Santaella Rodríguez, E., & Martínez-Heredia, N. (2020). La imprenta y el periódico escolar. Adaptación de las técnicas Freinet a la realidad del siglo XXI [The Printing and the School Newspaper. Adjust to Freinet Techniques to the Reality of the 21st Century]. *Estudios sobre Educación*, 38, 217-232. https://doi.org/10.15581/004.38.217-232

Καρακατσάνη, Δ., Καριώτογλου, Α., & Μαρκαντές, Γ. (2016). *Η βιογραφία και το παιδαγωγικό έργο του Celestin Freinet (1896-1966)*. Αθήνα: Εκδόσεις Μεταίχμιο.

Λάχλου, Χ. (2015). *Η παιδαγωγική του Σελεστέν Φρενέ: Μια εναλλακτική πρόταση για το σύγχρονο σχολείο*. Αθήνα: Εκδόσεις Διάδραση.

Λάχλου, Χ., Μπαλτάς, Α., & Καρακατσάνη, Δ. (2017). *Εκπαιδευτικές προσεγγίσεις και δημοκρατία στο σχολείο: Η παιδαγωγική του Σελεστέν Φρενέ*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.

Μπαμπάλης, Θ. (2012). *Η ζωή στη σχολική τάξη*. Αθήνα: Διάδραση.

Μπαδικιάν, Σ. (2017). Συνεργατικά σχολεία με την παιδαγωγική Φρενέ: Διαδικασίες εφαρμογής. *Παιδαγωγική ομάδα «το Σκασιαρχείο»*.

Μακρή Μπότσαρη, Ε. (2007). *Θέματα διαχείρισης προβλημάτων σχολικής τάξης*. Αθήνα.

Παπαδόπουλος, Κ. (2010). *Δημοκρατική εκπαίδευση και συνεργατική μάθηση: Η κληρονομιά του Freinet στις σύγχρονες παιδαγωγικές πρακτικές*. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Βάνιας.

Συλλογικό έργο ICEM. (2017). *Η σύγχρονη σχολική πράξη μέσα από την παιδαγωγική Φρενέ*. Παρίσι: Εκδόσεις ICEM-Pédagogie Freinet.

Τριλιανός, Θ. (2013). *Μεθοδολογία της διδασκαλίας*. Αθήνα: Διάδραση.

Τσόγκα, Μ. (2024). *Αλλάζουμε το κλίμα της τάξης μιλώντας για την κλιματική αλλαγή: Μια έρευνα δράση βασισμένη στην παιδαγωγική Φρενέ*. Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων. Ανακτήθηκε από https://olympias.lib.uoi.gr/jspui/handle/123456789/38410
https://doi.org/10.26268/heal.uoi.18115